

Granskaren

■ Natursynens historia

Henrik Ohlsson: *Naturen och människan. Från lägerelden till fossilsamhället*. Natur och kultur, Stockholm 2024.

Människans förhållande till naturen är ett enormt brett fält, som lätt skulle kunna bli ohanterligt även för den skickligaste skribent. Henrik Ohlsson, historiker vid Södertörns högskola, tar sig klokt nog an uppgiften genom att begränsa sig och fokusera på tre nyckelrelationer med naturen som format människan och hennes historia: människan som eldbärare, som alkemist och som härskare. Boken är följaktligen strukturerad i enlighet med dessa tre nyckelrelationer.

Kapitlet om människan som eldbärare inleds på klassisk mark, med den antika grekiska myten om titanen Prometheus som trotsade den högste guden Zeus' bud och delade elden med människorna. Poängen är att elden har gjort oss till människor. Därefter följer en diskussion om när människan först tros ha använt eld, hur tillgången till eld har format våra kroppar och vår socialitet, vårt språk och våra matvanor, samtidigt som vi har format vår miljö genom elden. Författaren vinnlägger sig om att presentera en nyanserad bild av utvecklingen, med argument både för och emot och olika perspektiv som bryts mot varandra. Särskilt intressant blir det när han kommer in på hur elden, både den "naturligt" förekommande och den av människan styrda, påverkar landskapet i allmänhet och biologisk mångfald i synnerhet.

Som exempel på det senare kan nämnas den brandkontroll och -bekämpning som europeiska kolonistörer införde i Australien, vilka ironiskt nog varit en av orsakerna till de storbränder som brukar härja kontinenten. Urinvånarnas tidigare kutym att anlägga lågintensiva svedjebränder sattes ur spel, och detta medförde att mycket brännbart material ansamlades och bränderna blev därför mer intensiva. Därtill förvildades landskapet och växte igen, vilket påverkade livsmiljön för många djurarter, däribland kängurun som är beroende av svedjebrända glesa skogar och savanner. Kängurun är alltså en art som gynnats av mänsklig inblandning i det ekologiska kretsloppet, och Ohlsson ställer sig frågan om kängurun då verkligen kan betraktas som ett ”helt vilt” djur.

Ett annat tankeväckande exempel är hur den europeiska kolonisationen av Amerika dels resulterade i att mer än 90 procent av ursprungsbefolkningen dog, dels i att landskapet just därför växte igen till en sådan grad att vissa forskare tror att det bidrog till den temperatursänkning som kännetecknar den lilla istiden, med kulmen under 1500- och 1600-talen. Ohlsson påtalar skillnaden i hur européernas framfart traditionellt har betraktats, det vill säga närmast som en civilisatorisk insats, och hur mongolinvasionerna – som kan ha haft en liknande effekt på klimatet – i stället har beskrivits som en tillbakagång för civilisationen, men de ekologiska konsekvenserna av bådadera är likartade.

Här anknyter författaren till antropocendiskussionen, och problematiserar människans roll i ekosystemen. Är vi en del av naturen, eller bör vi ses som helt främmande element? Även om frågan är tillspetsad och delvis retorisk, så fångar den mycket av debatten kring människans roll på vår planet. Ohlsson landar i att måhända är vår ekologiska roll just att vara eldbäraren, och elden bär vi med oss inte bara fysiskt från plats till plats utan även i våra kroppar, gjorda som de länge varit för tillagad mat.

Därefter träder alkemisten in på scenen, denna gång inledningsvis i Adams skepnad, han som förbannades med ett liv levt i sitt anletes svett, i arbetets tecken. Med utgångspunkt i Hannah Arendts distinktion mellan det repetitiva, livsuppehållande arbetet och tillverkningen som skapar något nytt, en klass av ting som skiljer sig från naturen, tar sig författaren an nästa pusselbit i sökandet efter det specifikt mänskliga: människans experimentlusta

och vilja att förvandla och förädla. Konst, metallurgi och jordbruk får stå som exempel på denna alkemiska drivkraft.

Avsnittet om konst – och om när människan blev en kulturvarse – får inte lika mycket utrymme som de andra, men rymmer ändå intressanta iakttagelser. En av dem är att konstföremål faktiskt verkar förekomma tidigare i mänsklighetens historia än nyttoföremål, och att skillnaden mellan dem inte alltid är så skarp. Tidigare trodde man också att symboliska uttryck och figurativ konst uppstod i Europa för 30 000–50 000 år sedan, men numera anser man både att de sträcker sig längre tillbaka i tiden och också inbegriper andra människoarter än vår egen.

Förutom metallernas roll i teknologiska landvinningar och de sociala förändringar som skett på grund av dem, lyfter Ohlsson också fram hur de fortfarande fungerar som tankeredskap: vi delar ju ännu in förhistorien i sten-, brons- och järnålder, och förknippar varje period med den råvara som varit viktigast. Metallhanteringen kan ses som en vidareutveckling av vår relation med elden, då människan med eldens hjälp fick tillgång till, och möjlighet att manipulera, materiens grundegenskaper.

När bronsåldern inträder kring 3000 f.Kr. och brons blir mer allmänt spridd, används denna koppar- och tennlegering till en början främst för smycken och dekorationer, en påminnelse om hur konsten kan föregå nyttan. Möjligheten att smälta ner bronset och dela upp den i likadana viktenheter banade i sin tur väg för bruket av den som betalningsmedel. Eftersom råvarorna till legeringen inte var tillgängliga överallt, utvecklades ett vittomspännande handelsnätverk som både försåg många områden med metall och gav de beresta bronsålderseliterna något att yvas över. I samband med bronsåldersrikenas kollaps, då varutransporter avstannade, fick människor i stället vända sig till en lokalt förekommande råvara, järn, som blev verkligt användbart först då stålet kom.

I avsnittet om jordbruk problematiserar författaren den gängse definitionen av jordbruk, särskilt i förhållande till jägarsamlarsamhällen, trädgårdsodlare och olika mellanformer mellan dem. Övergången från jägarsamlarekonomi till jordbruk tycks inte ha varit så linjär som vi föreställer oss. Även i detta sammanhang har åtskillnaden mellan ”riktiga bönder” och andra kategorier använts för att hävda sina egna makt- och markanspråk, inte minst

i koloniala kontexter på olika håll i världen. Ohlsson beskriver jordbrukets utveckling som primärt ett utslag av människans relationer till andra arter, där selektering och förädling från människans sida naturligtvis spelar en stor roll, men även vi själva påverkas av dessa mellanartsliga relationer på olika sätt. Han avrundar kapitlet med att framhålla att det tidiga jordbruket sannolikt var ett "lekjordbruk", det vill säga att människor odlade av nyfikenhet och intresse snarare än för nyttomaximering och jordbruket bedrevs parallellt med andra försörjningsformer.

Del 3 fokuserar på människan som härskare, och inleds med den babyloniska myten om hur hjältarna Gilgamesh och Enkidu dödar den heliga cederskogens väktare Humbaba, liksom hans sju söner. Därefter skövlar de skogen och bär med sig stockarna till guden Enlils tempel i Nippur. Ibland gnager tvivlet om huruvida det var rätt att göra så, ibland framstår det som ett nödvändigt offer i civilisationens tjänst. Ohlsson menar att myten, och andra på liknande teman, kanske uttrycker civilisationens etos, hur det beklagliga men nödvändiga offret lägger grunden för världens ordning. Under senare tid har moderniseringen och industrialiseringen förvisso gett många fördelar, men under stora uppoffringar för både människor och natur, så temat återkommer ännu idag.

Frågan om civilisationens uppkomst leder vidare till en diskussion om olika perspektiv på människans natur. Är människan en i grunden våldsam och egoistisk varelse som när som helst kan förlora sin civiliserade fernissa, à la Thomas Hobbes, eller är det snarare, i Jean-Jacques Rousseaus efterföljd, civilisationen som är problemet? Här framställs jordbruket ofta som början på förfallet, något som speglas i Jared Diamonds karaktäristik av jordbruket som "mänsklighetens största misstag".

Bryggan mellan det förflutna och nutiden utgörs av en diskussion om energiåtgång, både för enskilda människor historiskt och för det moderna samhället som helhet idag. Temat metaller, nu i form av den effektivisering av stålproduktionen som genomfördes med hjälp av fossilt kol och koks i 1700-talets Storbritannien, får fungera som ingång till dagens fossilsamhälle. Då effektiviseringen medförde en allt större åtgång av kol på grund av ökade produktionsvolym, var grunden lagd till det Ohlsson träffande kallar "vår förvuxna energimetabolism", som göds av fossila bränslen.

Härefter återvänder Ohlsson till synen på människans förhållande till naturen, och skissar med lätt hand utvecklingen av densamma från tidigmodern tid framåt, då naturen i vetenskapen reducerades till livlös materia, som tickade på som ett mekanistiskt urverk. Det är först med ekologins insteg som denna syn på naturen verkligen börjar luckras upp, och vi har fått en större förståelse för kretsloppens funktioner och konsekvenserna av att rubba dem.

Slutligen landar Ohlsson i jordbruket igen, i resonemang kring modern rationell monokultur i stor skala, klimatpåverkan från konstgödsel – som är betydande – och alternativa sätt att bruka jorden på. Grundproblemet ligger i att konstgödsel och bekämpningsmedel utarmar jorden, och därför måste successivt större mängder tillsättas. Samtidigt minskar näringsvärdet i grödorna, något som på sikt kan leda till svält fastän mat finns.

Avslutningsvis drar Ohlsson ihop trådarna i en kort epilog, där han reflekterar över den berättelse han konstruerat. Han konstaterar följdriktigt att berättelsen hade sett annorlunda ut om någon annan framfört den, i en annan tid eller på en annan plats. Han drar slutsatsen att den historiska utvecklingen sällan varit linjär, snarare har vi rört oss kors och tvärs, och inte alltid åt det håll vi skulle förväntat oss. Det blev en hel del aha-upplevelser under läsningen.

Bokens styrka ligger i författarens förmåga att problematisera och hitta många infallsvinklar på ett tema, och som skriven av en yrkeshistoriker är de historiska perspektiven naturligtvis ständigt närvarande. Det är uppenbart att författaren är väl inläst på sitt ämne. Boken hade kanske vunnit på en lite tydligare struktur i kapitlen. Allt framstår som logiskt när man läser, men ibland blir det hopp fram och tillbaka mellan teman. Över lag har författaren lyckats med sin mastodontuppgift, och just hans berättelse är väl värd att ta del av.

Camilla Asplund Ingemark